

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

Рівненський державний гуманітарний університет

Слов'янський світ і Україна

Збірник наукових праць на пошану
ректора Рівненського державного гуманітарного університету,
професора Руслана Постолювського

Рівне
видавництво
Возень
2011

Степан Віднянський. Слов'янські народи і виклики глобалізації	350
Розділ III. ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ТА ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ. МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	
Сергій Копилов. Далматський гуманіст про польсько-турецьку війну 1620-1621 рр.	357
Василь Кононенко. Витоки українського федералізму з історико- літературної спадщини козацьких інтелектуалів	368
Тетяна Кузьма. Мексиканська експедиція 1861-1867 рр.: аналіз джерельної бази	377
Іван Монолатій. Культура співіснування «іншостей» в умовах етнічної сегментації: приклад Галичини кінця XIX – початку XX століть	385
Олександр Шмид. Господарська колонізація Волині національними меншинами (друга половина XIX – початок XX ст.): історіографія проблеми	399
Максим Гон. Геноцид вірмен 1915 р.	414
Ліна Бородинська. Джерельна база проблеми життєдіяльності спільноти євангельських християн у міжвоєнній Польщі	421
Ігор Десятничук. Чеські демократична традиція в історіографії професора Руслана Постоловського	429
Борис Канцелярук. Криза парадигм	436
Андрій Блануца. Студії з новітньої української литуаністики на сторінках «Українського історичного журналу»	439
Людмила Шугаєва. Соціально-релігійна утопія духоборів (спроба історіософського аналізу)	446
Тетяна Опанасюк. Історичні традиції і сучасні підходи до розуміння політичної опозиції	455
Алла Киридон. Як думають історики: історіографія та культурна топографія пам'яті	467
Андрій Жив'юк. Вивчення політичних репресій тоталітарної доби в Україні в шкільному і вузівському курсах історії: періодизація, типологія, термінологія	478
Галина Швецова-Водка. Історіографія документознавства	488
Відомості про авторів	498

Тетяна Кузьма

Мексиканська експедиція 1861-1867 рр.: аналіз джерельної бази

Існування проєвропейської маріонеткової імперії в Мексиці в 60-х рр. XIX ст. є однією з найзначніших подій в історії цієї країни, найдискусійнішою і недооціненою сторінкою як в історії міжнародних відносин Нового часу, так і в історії північноамериканського континенту.

Питання історії Латинської Америки в контексті колоніальної політики європейських держав у XIX ст., а зокрема історія становища Мексики під час англо-франко-іспанської інтервенції, лише частково досліджені у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Власне тому, метою цього дослідження є комплексний аналіз джерелознавчої основи проблеми, як ключового базису у здійсненні історичної наукової розвідки.

Джерельну базу вивчення аспектів існування в Мексиці держави австрійського ерцгерцога Максиміліана можна розділити на декілька груп.

По-перше, це неопубліковані матеріали – договори, донесення, листування між Міністерствами закордонних справ і дипломатичними представництвами, які зберігаються в Архіві зовнішньої політики Російської імперії історико-документального департаменту МЗС РФ (м.Москва) (фонди «Канцелярии МИД» [3, 4], «Санкт-Петербургский Главный Архив» [15], «Посольство в Париже» [8, 9]), проте вони не є визначальними

при розкритті теми наукового дослідження, оскільки за час трирічного існування Другої імперії в Мексиці царська Росія не обмінялася з нею дипломатичними представниками. Отже наявні документи не дають змоги всебічно дослідити ті процеси, які зумовили створення імперії Максиміліана та невдовзі призвели до її краху.

Найважливіше значення серед архівних матеріалів мають документи фонду Канцелярії, де зберігаються депеші, повідомлення і листи російських дипломатичних представників у різних країнах світу, в тому числі у Вашингтоні, Лондоні та Парижі, копії і виписки з їх донесень, в яких розповідається про події в Мексиці, діяльність російської місії в цій країні, а також містяться телеграми Міністерства закордонних справ [3, 4].

Ці документи складені російською (рапорти та повідомлення дипломатичних представників у Вашингтоні, кореспонденція взаємин департаменту внутрішніх зносин МЗС Росії з їхнім послом у Франції бароном Будбергом) і французькою мовами (листування з місіями Мексики та Сполучених Штатів у Франції). Майже всі документи точно датовані та засвідчені підписами офіційних осіб. На жаль, через погану збереженість багатьох матеріалів текст на деяких із них практично втрачений, особливо це стосується фонду «СПб Главархив» [15].

Другу, досить таки обширну групу джерел наукової розвідки, складають різноманітні збірники документів. Потрібно зауважити, що ці матеріали створюють змістовну базу для висвітлення як внутрішньополітичного розвитку Мексики в сер. ХІХ ст., так і її взаємовідносин з іншими державами в цей період.

Особливе місце займають дипломатичні акти зовнішньополітичної діяльності Пруссії, Австрії, Іспанії та Росії, в яких велика роль відводиться мексиканському питанню. З цього погляду варто виділити дванадцятитомний збірник із зовнішніх зв'язків Пруссії [18, 19], дипломатичні документи та протоколи Ради міністрів Австрійської імперії [30, 31], радянсько-мексиканський збірник законодавчих актів зі встановлення стосунків між цими державами в першій половині ХІХ ст. (насправді праця охоплює значно ширші хронологічні межі) [10].

Оригінальними та досить корисними є збірник міжнародних договорів, актів та декларацій нового часу російських істориків Ю. Ключникова й А. Сабаніна [6] та документальна історія інтервенції в Мексику французького науковця-сучасника Є. Лефевра [24], де наводяться найважливіші законодавчі акти мексиканської держави середини ХІХ ст., цінність яких є зрозумілою.

Таким чином, ґрунтовне використання вказаних документів дозволило збагатити джерельну базу для наукового дослідження основних моментів встановлення в Мексиці другої імперії.

Через специфіку досліджуваної теми, її недостатню вивченість, суттєву роль зіграла третя група джерел – газетні та журнальні публікації, адже вони не тільки відображають загальний стан суспільної свідомості, висловлюють погляди, які існують у різних прошарках суспільства, а й водночас самі служать засобом їх

формування. Ми обмежилися аналізом матеріалів поки що мало вивченої Хмирівської колекції* і публікацій у найбільш популярних тогочасних російських журналах різної політичної орієнтації – революційно-демократичному «Современнику», ліберально-демократичних «Отечественных записках», демократичному «Русском слове», проурядових журналах «Время», «Эпоха» та «Век», в ліберальній газеті «Санкт-Петербургские ведомости», французьких журналах «Revue des deux Mondes», «Le Moniteur Universel» і американській газеті «New York Herald».

Переважаючий аналіз журнальних публікацій у даній праці обумовлений їх специфікою. На відміну від газет, у журналах друкувалися насамперед не хронікальні повідомлення, а аналітичні статті, в яких аналізувалися найбільш цікаві та важливі, з погляду їх авторів, виступи політичних діячів і висловлювання іноземної преси.

При розгляді часописів звертає на себе увагу той факт, що багато періодичних видань обмежувалися передрукуванням статей із закордонної преси, а місцеві – з центральних. Однак ця запозичена інформація становить для нас ще більшу значущість з огляду на її європейське походження. Тим більше, що при відборі та систематизації для російських періодичних видань вона нерідко доповнювалася цікавими коментарями. Таким чином, використання преси в поєднанні з іншими джерелами зіграло важливу роль у регенерації подій, які відбувалися в Мексиці в 60-х роках XIX ст.

Враховуючи, що розповіді очевидців є одним із головних джерел, тому що їм схильні довіряти більше, ніж офіційним повідомленням, газетним і журнальним статтям, часто написаних людьми, які ніколи не були в цій країні та знайомі з проблемою лише за чутками, ми залучили як джерело також спогади аташе австрійської місії при дворі Максиміліана Шміта фон Тавери [39], ад'ютанта імператора принца Фелікса Сальм-Сальмського [35] та його дружини. Цікаво, що спогади принцеси Сальм-Сальмської «Десять років з мого життя (1862-1872 рр.)» використовувалися як німецькою, так і російською мовами [11, 36].

Неординарність особистості принцеси (разом із чоловіком вона брала дієву участь в трьох військових кампаніях, що було незвично для тогочасної жінки), актуальність її книги (інтервенція закінчилася в 1867 р, а вже в 1875 р. її спогади були перекладені з німецької на російську мову) і погляд «зсередини» на події, які вона описувала, і в тому числі, на обставини загибелі імператора Максиміліана (її чоловік уникнув розстрілу лише завдяки клопотанням дружини, крім того,

* Хмирівська колекція – перша колекція, яка була придбана в 1873 р. Управлінням Російського історичного музею і поклала початок його бібліотеці. Це унікальна збірка книжок (біля 3 тисяч) і вирізок із російських та закордонних газет і журналів майже за сто років (з 1755 по 1869 рр.), упорядником якої є російський письменник та історик-самоука Михайло Дмитрович Хмиров. У ній представлена широка палітра тогочасних газет і журналів – «Санкт-Петербургские ведомости», «Московские ведомости», «Отечественные записки», «Современник», «Светоч», «Одесский вестник» і інші. Публікації на різноманітні теми всесвітньої історії, політики та культури об'єднані в 317 тематичних розділів. Статті про Північну та Південну Америку складають 27 томів, але не є основними, збиралися, вочевидь, випадково і практично не систематизувалися ні в хронологічному порядку, ні по країнах, ні по часописам, з яких вони бралися. Незважаючи на всі недоліки, матеріали цієї колекції є досить цінними джерелами, втім досі залишаються практично не вивченими.

принцеса неодноразово зустрічалася не тільки з імператором Максиміліаном, але й з президентом Хуаресом, французьким маршалом Базеном) зробили цей твір досить відомим у Росії.

Фундаментальну двохтомну працю «Історія правління імператора Максиміліана та французька інтервенція в Мексику 1861-1867 рр.» [39] написав у 1903 р. сучасник і учасник подій Шміт фон Тавера, який був аташе австрійської місії при дворі Максиміліана. Джерелом до цього історичного твору, окрім власних спогадів та вражень автора, стала також різноманітна офіційна кореспонденція мексиканського монарха. До цього часу дана книга є найґрунтовнішою спробою відтворити події мексиканської експедиції.

Також як джерело ми використали дослідження сучасників подій, які дозволили глибше проникнути в суть і характер аналізованих процесів – відомого історика кінця XIX – початку XX ст. Н. Карєєва [5], невідомого автора М. Кор-ть [7], письменника і драматурга А. Лугового (псевдонім А. Тихонов) [16], а також перекладену працю американського історика І. Шерра [17].

Історик Н. Карєєв у «Политическая история Франции в XIX веке» [5] буквально мимохідь торкається теми мексиканської експедиції Наполеона III, яка була, як вважає автор, тільки незначним епізодом його насиченого подіями правління. У своїй праці він, один із небагатьох дослідників, уперше зазначив, що Англії та Іспанії не були відомі плани Наполеона III щодо створення в Мексиці імперії, і тому вони відкликали свої війська відразу після того, як викрили задуми французького імператора.

У творі «Казнь королей...» [12] публіцист І. Сахаров поряд із такими відомими історичними фігурами, як Марія Стюарт, Карл I, Людовік XVI, Марія Антуанетта, дає коротку характеристику й імператору Максиміліану. Потрібно підкреслити, що про всіх він пише на основі досліджень відомих європейських істориків, а про Максиміліана, очевидно, на основі своїх власних вражень.

Інтерес становить також політична трагедія А. Тихонова [16], написана як через особисті судження, так і через вивчення російських та іноземних публікацій та джерел. У передмові автор робить спробу об'єктивно оцінити причини трагедії в Мексиці, а також розмірковує про причини численних переворотів у цій країні, головну причину яких він вбачає в недовірі до результатів виборів, боязні встановлення незмінної диктатури і, звичайно, в прагненні захопити владу.

На особливу увагу заслуговує праця англійського історика-сучасника І. Шерра [17]. Автор також на основі своїх досліджень подій майже десятирічної давності обґрунтовує причини фіаско австрійського принца Фердинанда Максиміліана в Мексиці. На його думку, ерцгерцог мав досить тонкий, сповнений ніжності, краси та живої фантазії характер і був зовсім непридатним до державної служби, більше того, очолити величезну імперію у зовсім невідомій йому стороні. Понад все Максиміліан гордився своїми предками – Габсбургами і той, хто вмів грати на цій скрипці, за словами Шерра, міг маніпулювати принцом як завгодно. Саме тому автор називає ерцгерцога «наполеонівською креатурою, зна-

ряддам політики Тюльєрі, яке незабаром мало стати непотрібним» [17, с. 126]. Цей вислів історика визначив «статус» імперії Максиміліана як маріонеткової.

Цікавим є дослідження невідомого французького автора М. Кор-та про мексиканську експедицію 1862-1863 рр. [7]. Друкуючи переклад єдиної на той час опублікованої праці, російські редактори викинули з неї всі місця, де анонімний автор доказує, що «мексиканці співчують французам і розуміють всю благодать, яка має статися, коли країна буде ними завойована та буде подарований чужоземний володар» [7, с. 55]. У коментарі висловлювалася впевненість, що незабаром у Мексиці всі ворогуючі партії, усвідомивши, що «їх батьківщина в небезпеці, примиряться і спільно повстануть, щоб відбити ворога» [7, с. 56]. Цей факт засвідчує, що в російському суспільстві, як і в більшості європейських країн, викривали оманливі запевнення французької преси про гостинний прийом інтервентів у Мексиці. Та, незважаючи на наявність таких парадоксальних моментів, все ж таки ця праця є цінною, оскільки є найпершим дослідженням мексиканської авантюри Наполеона III і написана в самий розпал інтервенційної кампанії.

Вищезгадані матеріали з теми дослідження доповнюються не менш важливою мемуарною літературою. Її автори – сучасники подій, які брали безпосередню участь у мексиканській експедиції. Це насамперед спогади австрійського майора максиміліанівської армії Вільгельма Монтлонга [29], в яких він повідомляє правдиві причини європейської пригоди в Мексиці. Вагомість його мемуарів визначається тим фактором, що він – один із небагатьох, хто описував події мексиканської інтервенції в реальному ракурсі.

З цієї точки зору варто виділити також записки лейтенанта-добровольця Ернста Пітнера [32], який у своїх листах до матері в Австрію описував увесь хід воєнних подій у Мексиці. Зберігши копії цих повідомлень і щоденників, а також декілька передсмертних листів імператора Максиміліана, що невідомо яким чином потрапили до рук лейтенанта, кузина Ернста Дорота фон Пітнер згодом відкрила у Відні архів Пітнера, де їх пізніше виявили науковці та дослідники мексиканської експедиції.

Тут принагідно варто згадати також спогади ще одного, на жаль, невідомого австрійського офіцера, що були опубліковані (вірогідніше, передруковані) у 1863 році в російській «Вечерней газете» [2], в яких, розповідаючи про свої зустрічі з багатими латифундистами-іспанцями, автор підкреслював їх відверту ненависть до ліберальної партії і уявлення про те, що «єдиний вихід для Мексики – в повторному завоюванні її Іспанією, в поневоленні темношкірого, а якщо можливо, то й змішаного населення країни та в заміні всіх білими» [2, с. 17]. Показово, що в своїх мемуарах солдат-доброволець багато уваги приділяє зустрічі з президентом Мексики Б. Хуаресом, в яких особливо підкреслювалося, що «на житті дона Беніто не лежить жодної чорної плями», тобто він відкрито захоплювався твердим характером людини, проти якої, власне, і воював. Взагалі автор спогадів негативно відгукнувся про європейську кампанію в Мексиці, активно наголошуючи на винятковій стійкості, мужності та патріотизмі мексиканської національної армії.

Дещо стисліше торкається в своєму щоденнику аспектів створення та існування в Мексиці профранцузької імперії комендант австрійського добровольчого корпусу, капітан одного з кораблів граф Карл Кевенгюллер [22], який основну свою увагу акцентує на взаємних домовленостях Максиміліана з братом, імператором Австрії Францом-Йосифом при прийнятті корони Мексики. Зокрема, це стосується конвенції між обома державами про відправлення Великого добровольчого корпусу та основних моментів його перебування на американському континенті. Хоча варто відзначити, що дослідниця Гаманн Бріджітт, вибірково наводячи виписки з щоденника К. Кевенгюллера, певним чином зачіпає один досить важливий факт, що безпосередньо стосується нашої теми, – граф описує ідею Максиміліана про створення центральноамериканської федерації, що, безсумнівно, становить для нас значну цінність.

Відомий французький економіст Мішель Шевальє, який вважався знавцем Латинської Америки та користувався великим впливом Наполеона III, у своїй сенсаційній на той час книзі [20] велику увагу приділяв опису багатств Мексики, підкреслюючи, що ця країна могла б дати величезний прибуток тому, хто зміг би взяти керівництво нею у свої руки, а через те, що до цього часу, на його думку, там панувала анархія, то такими запевненнями автор намагався оправдати загарбницьку політику французького імператора в очах світової громадськості.

Уявлення про особистість австрійського принца, майбутнього імператора Мексики, розширюють його власні спогади про свою першу морську прогулянку в Грецію [27], що лягли в основу пізніше написаної ерцгерцогом праці «З мого життя» («Aus meinem Leben»). Дані спогади дали нам змогу глибше проникнути в його думки, міркування, прагнення, допомогли виявити слабкі місця в характері Максиміліана та пояснити його поведінку в ситуаціях, що згодом склалися.

У цілому низка опрацьованих нами джерел, які охоплюють різноманітні аспекти мексиканської кампанії 60-х років XIX ст., дає змогу в певній мірі відтворити об'єктивну картину авантюри Наполеона III в Латинській Америці та здійснити її систематичний аналіз. Завдяки документальним матеріалам вдається дослідити основні моменти внутрішньо та зовнішньополітичного розвитку Мексики напередодні та під час європейської інтервенції, а всебічне використання періодичних видань та мемуарної літератури дозволяє розглянути мексиканську експедицію з різних точок зору, оскільки в даних свідченнях, окрім опису подій, що відбувалися, часто містилися також і оціночні судження та міркування.

Підводячи підсумок джерелознавчого аналізу досліджуваної проблеми, можна констатувати, що перед вітчизняними та зарубіжними науковцями залишається ще велика кількість «білих плям» для глибшого вивчення цієї теми. Адже історіографічна традиція, яка спостерігається в монографіях і статтях, носить характер фрагментарності та епізодичності. З іншого боку, наявність і характер навіть доступних авторці дослідження джерел дозволяє суттєво заповнити існуючі лакуни та виконати комплексну оригінальну наукову працю.

Джерела та література:

1. Афанасьев Г. Е. Внешняя политика Наполеона III. Публичные лекции, чит. в пользу Одесского славянского общества. — Одесса. — 1885. — 62 с.
2. Б/а. Очерки Мексики (из записок австрийского офицера). Фельетон // Вечерняя газета. — 1865. — № 231. — ХМ. — Т. 14. — № 56.
3. Канцелярия МИД. 1864 г. — Архив Внешней Политики Российской Империи (АВПРИ). — Ф. 133. — Оп. 469. — Д. 88. — 32 л.
4. Канцелярия МИД. 1864 г. — АВПРИ. — Ф. 133. — Оп. 469. — Д. 150. — 356 л.
5. Кареев Н. И. Политическая история Франции в XIX веке. — СПб.: «Брокгауз-Ефрон», 1902. — 300 с.
6. Ключников Ю., Сабанин А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. В 3-х чч. — Ч. 1: От французской революции до империалистической войны. — М.: Литиздат НКВД, 1925. — 441 с.
7. Кор-ть М. Мексиканская экспедиция 1862-1863 гг. — М.: Б/м., 1864. — 57 с.
8. Российское посольство в Париже. 1865. — АВПРИ. — Ф. 187. — Оп. 524. — Д. 692. — 9 л.
9. Российское посольство в Париже. 1866. — АВПРИ. — Ф. 187. — Оп. 524. — Д. 740. — 20 л.
10. Россия и Мексика в первой половине XIX в.: Совместный советско-мексиканский сборник документов / Сост.: А. Н. Сизоненко (СССР), М. Ортега (Мексика). — М.: ИЛА, 1989. — 94 с.
11. Сальм-Сальмская Агнеса фон. Десять лет из моей жизни (1862-1872 гг.). — СПб., 1875. — 338 с.
12. Сахаров И. П. Казнь королей. Живые исторические картины из времен мировых революций и переворотов в царствование - 1) Марии Стюарт, 2) Карла I, 3) Людовика XVI, 4) Марии Антуанетты, 5) Максимилиана II. — М.: «Знание сила», 1918. — 90 с.
13. Секретные документы Второй империи / Пер. с франц. — М.: Международные отношения, 1871. — 394 с.
14. Скальковский К. Внешняя политика России и положение иностранных держав. — СПб., 1897. — 560 с.
15. СПб. Главархив, 1-4. 1800 — 1905 гг. — АВПРИ. — Ф. 161. — Оп. 785. — Д. 40. — 18 л.
16. Тихонов А. Максимилиан — император мексиканский. Политическая трагедия А. Лугового // Маяк: Литературно-публицистический сборник. — СПб., 1904. — С. 1-165.
17. Шерр И. Трагедия в Мексике / Пер. с англ. М. Стратилатова. — СПб.: Плотников, 1874. — 224 с.
18. Die auswärtige Politik Preuens 1858-1871. Diplomatische Aktenstücke. Bd. VI: April 1865 bis März 1866 / Bearb. V. Dr. Rudolf Ibbeken. — Oldenbourg I. O.: Gerhard Stalling verl., 1934. — 808 s.
19. Die auswärtige Politik Preuens 1858-1871. Diplomatische Aktenstücke. Bd. VIII: August 1866 bis Mai 1867 / Bearb. V. Dr. Herbert Michaelis. — Oldenbourg I. O.: Gerhard Stalling verl., 1934. — 840 s.
20. Chevalier M. Le Mexique ancien et moderne. — Paris: Hochette, 1863. — 622 p.
21. Correspondencia de la legacion mexicana en Washington durante la intervencion Ed. Extranjera 1860 — 1868. — Voll. III. — Mexico: Porrua. — 1871. — 275 p.
22. Hamann Brigitte. Mit Kaiser Max in Mexiko. Aus dem Tagebuch des Fürsten Carl Khevenhuller. 1864-1867. — Wien — München: Amalthea, 1983. — 311 s.
23. Keratry E. La contre-guerilla française au Mexique : Souvenirs des terres chaudes / Par le E. de Keratry. — Paris: Libr. Intern. — 1868. — 322 p.
24. Lefevre Eugene. Documents officiels recueillis dans la secretairie privée de Maximilien. Histoire de l'intervention française au Mexique. Par. E. Lefevre. — Vol. 1-2. — Bruxelles et Londres. — 1869. — Vol. 1 — 468 p.; Vol. 2 — 452 p.
25. L'empereur Maximilien, son elevation et sa chute. Des documents inedits. — Amsterdam, 1867. — 323 p.
26. Leyes de reforma. Gobiernos de Ignacio Comonfort y Benito Juarez (1856-1863). — Mexico: Dep. de graficas de la secretaria de hacienda, 1947. — 39 p.
27. Mein erster Ausflug. Wanderungen in Grichenland von Maximilian I. (Ferdinand Maximilian Erzgerzog von Osterreich). — Leipzig, 1868. — 256 s.

28. Monjaras R.J. Mexico en 1863. Testimonios germanos sobre la intervencion francesa. Mexico. - 1974. - 207 p.
29. Montlong Wilhelm von. Authentische Enthullungen uber die letzten Ereignisse in Mexico. - Stuttgart: Buchhandlung, 1868. - 233 s.
30. Osterreich Ministerrat. Die Protokolle des Osterreichischen Ministerrates, 1848-1867. - Wien. - Osterreich. Bundesverl fur Unterricht. - Bd.5 - 3 Nov. 1862 - 30 Apr. 1863 / Bearb. Von Stefan Malfer; mit einem Vorw. Von Helmut Rumpler. - Cop. 1989. - LXII. - 457 s.
31. Osterreich Ministerrat. Die Protokolle des Osterreichischen Ministerrates, 1848-1867. - Wien. - Osterreich. Bundesverl fur Unterricht. - Bd. 6 - 4 Mai 1863 - 12 Okt. 1863 / Bearb. Von Thomas Kletecka und Klaus Koch; mit einem Vorw. von Helmut Rumpler. - Cop. 1989. - LXIII. - 423 s.
32. Pitner E. Maximilian's lieutenant: A personal history of the Mexican campaign 1864-1867 / Transl. and ed. By. G. Etherington Smith. - Albuquerque: Univ. Of New Mexico press. - 1993. - 206 p.
33. Quinet Edgar. L'expedition du Mexique par Edgar Quinet. Londres, Jeffs. - 1862. - 39 p.
34. Revelations sur l'occupation francaise au Mexique au point de vue financier. Documents officiels et inedits trouves dans les archives de Mexico. - Bruxelles. - 1869. - 107 p.
35. Salm-Salm, Felix Prinz. Queretaro. Blatter aus meinen Tagebuch in Mexico. - Stuttgart: Buchhandlung, 1868. - 296 s.
36. Salm-Salm, Felix Prinzessin. Zehn Jahre aus meinem Leben: 1862 - 1872. - Zweites Buch. - Mexiko. - Stuttgart: Druck und Verlag von Eduard Hallberger, 1875. - 208 s.
37. Schulthess H. Europaischer Geschichtskalender. - Nordlingen: Beck. - 1861. - 1862. - 629 s.
38. Sierra C.J. Documentos sobre la intervencion y el imperio en Campeche, Chiapas, Oaxaca, Puebla, Tabasco, Veracruz y Yucatan. Estudio preliminar, compilacion y notas. Por Carlos J. Sierra. - Mexico. - 1966. - 237 p.
39. Tavera E. Schmit von. Geschichte der Regierung des Kaisers Maximilian I und die franzosische Intervention in Mexiko: 1861-1867. Von Dr. Ernst Schmit Ritter von Tavera. Bd. 1 - 2. - Wien - Leipzig: Braumuller. - 1903. - Bd. 1 - 433 s.; Bd.2 - 517 s.